

Modernlik ve Çağdaş İslam Düşüncesi

İbrahim M. Abu Rabî, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2003, 188 s.

*Elif DEDE**

Çağımız Müslümanlarının karşı karşıya kaldığı en temel problemlerden biri, batılılaşma ve Batı dünyası ile toptan diyebileceğimiz bir çatışmadır. Müslümanlar kendi geleneklerinin mahsulü olan İslam düşüncesi ile örtüşen bir yaşam tarzı öngörürler. Fakat yakın yüzyıllarda Batı'da vuku bulan ve tesirleri günümüz dünyasını da şekillendiren dini, bilimsel, ekonomik ve askeri de diyebileceğimiz alanlardaki gelişmeler sayesinde küresel bir dönüşüm süreci başladı. Müslümanlar da dahil olmak üzere toplumların çoğu, Batı dünyasında yaşanan bu hızlı gelişmelere ayak uyduramadığı gibi Avrupa ülkelerinin hegemonyası altında kaldılar. Bu maruz kalış söz konusu toplumları ekonomik ve politik anlamda Batı'ya bağımlı hale getirdiği gibi yaşama ve düşünüş biçimi olarak da Batı gibi olmaya sevk etti. Batılılaşma beraberinde modernleşme ve sekülerleşme gibi olguları da getirdiği için Müslüman entelektüeller tarafından çok yönlü bir analiz ve fikir akımları türetilmiştir. İslam düşüncesinin modernleşme sürecinde Müslüman dünyasındaki anlayış kapsamında nerede ve nasıl duracağı, hangi şekilde tekâmül edeceği hususu son dönem tartışmalarında bir hayli müzakere edilmektedir.

Bu konudaki çalışmalar sayılamayacak kadar çok olup bunlardan İbrahim M. Abu Rabî'nin kaleme almış olduğu *Modernlik ve Çağdaş İslam Düşüncesi* adlı eseri günümüz tartışmalarına önemli katkı sağlamaktadır. Burada, söz konusu eserin genel bir tanıtımı ve değerlendirmesi yapılacaktır.

Yazarın '*Küreselleşme: Çağdaş Bir Cevap*' başlıklı birinci makalesinde, temelde dikkat çekmek istediği; çağdaş İslam dünyasında akılcı ve kapsamlı bir toplumsal, siyasal ve kültürel yeniden doğuş için ne yapılması gerektiği hususudur. Yazar bu hususu eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirerek küreselleşmenin problemlerine karşı Müslüman entelektüellerin bir çözüm getirmediğine vurgu yapmakta ve müştemilatlı olarak İslami bir eleştiri ve değerlendirme olmayışından söz etmektedir. Çağdaş İslam düşüncesinin köklü bir epistemolojik alt yapıya sahip olması hasebiyle modern ulusçuluk, demokrasi, ulus devlet, modernlik ve sömürgecilik gibi çağımızın sorunlarına karşı yapıcı ve onarıcı rol üstlenme potansiyeline sahip olduğunu dile getirir. İşte bu açıdan tavrımızı çizen üç önerme ve argüman ortaya koyar. Bunları kısa ve öz olarak söyleyecek olursak; öncelikle herkes için ideal kriterleri olan bir İslami dünya görüşüne destek vermek, sonra Batı düşünce tarihinde ortaya çıkan devasa toplumsal ve ekonomik değişimlerle bunların İslam dünyası üzerindeki siyasi ve entelektüel etkileri bağlamında ciddi olarak hesaplaşmak ve nihai olarak da çağdaş toplumların ve İslam dünyasındaki eğitim sisteminin

* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Hukuku Yüksek Lisans Öğrencisi.

geleneğimiz ve yerli üretim faaliyetlerimiz açısından normatif hale getirilmesi gerektiği hususlarıdır. Küreselleşmenin içinde değerlendirdiği bir başka konu ise kültürel bağımsızlıktır. Maddi anlamda sömürgecilik en aza indirgenmiş olsa bile arkasında üstesinden gelinemeyecek kültürel sorunlar neşet etmektedir.

Post modern çağda, düşünce sistemlerinin modernizmdekine oranla dine ve geleneğe karşı daha ılımlı ve müzlem bir yapı arz ettiğini vurgulayan 'Post Modern Aklın Ötesinde' adlı ikinci makale, aynı zamanda İslami geleneğin bilinçli ve entelektüel müdafaasını da yapmaktadır. Burada bu görüşün sadece İslam camiası için makbul olmayıp Batılı düşünürlerin de aynı konuda hemfikir olduğunu göstermek için Batılı ilahiyatçı ve filozofu Huston Smith ve görüşleri üzerinden değerlendirme yapar. Burada asıl vurgulanmak istenen; Rönesans ile birlikte dini arayış konusu ciddi ötelemelere maruz kalmışken, dinin hem teoride hem de pratik olarak hala önemli bir felsefi mesele olarak korunduğu ve asla ikinci plana atılmayacağı hususudur. Smith'e göre din sosyal bir gerçekliktir ve esas olarak metafizik bir özellik taşır. Smith din ile ilgili olarak bir yönüyle metafiziksel, diğer yönüyle sosyal olan sentetik bir yapı teklif eder.

İslam düşüncesinin çok geniş ve girift bir zemin üzerine kurulmuş olması ve çok katmanlı bir yapı arz etmesi gibi hususlar üzerinde yoğunlaşan 'Sekülerleşme, İslam Ve Arap Dünyasının Geleceği' adını taşıyan üçüncü makale, bir taraftan da modern çağın taleplerine karşı İslam düşüncesinin tutumu hakkında yazarın birtakım analiz ve değerlendirmelerini içerir. Bu sorunsalı, özelde Arap dünyası üzerinden ele alır ve temelde iki farklı kutuplaşmadan söz eder: Salt ilerici-modernleşmeci görüş ve yine salt muhafazakar-gelenekçi görüş. Bu ifadelerden de modern Arap dünyası içinde modernizme karşı entelijansiyanın görüş birliği içinde olmadığını; aksine iki ayrı taraf olduğu neticesine ulaşmıştır. Makalede dikkat çekilen bir diğer önemli nokta da Arap dünyasının ilerleme ve gelişmesi ile modernizm arasındaki münasebettir. Batı sömürgeciliği ve hegemonyasını bizzat tecrübe eden Arap toplumlarınca modernleşmenin merkezi Avrupa /Batı'dır. Öyleyse çağdaş Arap dünyasında İslami diriliş için Kur'ânî söylemlere mi dayanılmalı yoksa siyasi aktivizm mi gerçekleştirilmeli tartışması da makalede önemli bir yer tutar. Müellifimiz bu tartışmayı Mısırlı Müslüman aktivist Seyyid Kutub'un sık sık kullanmış olduğu *cahiliye* kavramı ve yazar Boullata'nın Seyyid Kutub'un terminolojisindeki *cahiliye* kavramına dair serdettiği görüşlerini mukayeseli bir biçimde sürdürür. Kutub'un modern Müslümanların problemlerine getirdiği çözüm yöntemi ise şöyle ifade edilir: Zimni olarak epistemoloji ve ontoloji birbirinden ayrılarak varlık ile bilgi arasındaki zaruri ilişki yeniden inşa edilmeli ve aşkınlık meselesi ile ilgili olarak da bütüncül bir yaklaşıma sahip olunmalıdır. Yani beşeri bilginin kökeninde aşkın bir varlık olduğu, salt rasyonel açıklamaların kifayet etmeyeceği akıldan çıkarılmamalıdır.

'Son Dönem Batı Yazımında İslamî İhya Hareketleri' adlı dördüncü makalenin İslami ihya hareketlerine ilişkin olarak son dönem Batı edebiyatında yapılmış olan belli başlı çalışmalar, ileri sürülen tez ve temalar etrafında kaleme alındığını söyleyebiliriz. Yazar

genel olarak burada İslami ihyayla ilgili olan metinlerin kuramsal yetersizlikler içinde olduğunu söyler ve bunu göstermek için de yakın dönemde yayımlanan şu dört çalışmayı tafsilatlı olarak ele alır: Emmanuel Sivan, *Radical İslam: Medieval Theology and Modern Politics*; W.Montgomery Watt, *Islamic Fundamentalism and Modernity*; Leonard Binder, *Islamic Liberalism: a Critique of Development Ideologies*; Ronald Nettler, *Post Trials and Present Tribulations*. Bunlardan başka son dönemde, Avrupa merkezli yapılan ve İslamcılığı sadece siyasi olarak değil kültürel ve teolojik boyutlarda inceleyen çalışmalara da dikkat çeker.

Birinci makalede müellifimizin vurgulamış olduğu, küreselleşme sorununa İslamî entelektüel bir cevap olmadığı eleştirisi ‘*Çağdaş Arap Kültürü Ve Dini Diyalog Zarureti*’ isimli beşinci makalede bu kez de çağdaş Arap dünyasının önemli entelektüel simalarından olan Dr. Ahmet Kemal Ebu’l-Mecid tarafından daha formel olarak bina edilmiştir. Ebu’l Meced’e göre Arap dünyasında birçok önemli mesele acil çözümlenme ihtiyacına sahip olmasına rağmen gerektiği gibi ele alınmamaktadır. Bu konuların en önemlilerinden birisi de din, yani İslam’dır. Din ile sosyal ve iktisadi kurumlar arasında çok uygun bir ilişki kurulabilir fakat yazar Arap ve İslam dünyasında dini yalnızca somutlaşmış bir soyut düşünce, sabit bir varlık ve bir geçmiş zaman ananesi olarak görme eğiliminin mevcut olduğundan yakındır. İslam’ın bir bakıma, İslam dünyasının tarihi sürecinin belirleyicisi ve tarihi yapan kişilerin tarih bilinçlerinin tanımlayıcısı olduğunun göz ardı edilmesinden bahseder. İslam geleneği ve tecdidi hususu, yine Ebu’l Meced’in görüşleri üzerinden okuyucuya sunulmuştur. Ebu’l Meced’ in İslami tecdit hususunda yaptığı en önemli vurgu ise, tecdidin İslam’ın kural ve ilkelerinde olmayıp düşüncede ve bizzat Müslümanların faaliyetlerine bağlı olarak gerçekleşecek olmasıdır. Bu makalede yazar, Seyyid Kutub’un cahiliye ve modern İslam toplumları hakkındaki tartışmalarına tekrar yer vermiştir. Makalenin bahis konusu olan son mevzuu ise; Ebu’l Meced’in Arap dünyasının karşı karşıya olduğu önemli müşküller olarak gördüğü meseleler üzerindeki düşünceleridir.

‘*Papa II. John Paul Ve İslam*’ isimli altıncı makale ise Papa II. John Paul’un İslam hakkında geliştirdiği fikirlerine karşı eleştirel bir nitelik arz eder. Papa, birçok ülkede Hristiyan ve Müslümanların bir arada yaşadığını ve her iki tarafın da barış içinde yaşamaları gerektiğini öne sürerek dinler arası diyalog sürecini hızlandırmıştır. Ona göre, Müslümanlara ve diğer inançların insanlarına ulaşmanın yolu ihtida değil, diyalogdur. Papa İslam’ı sosyal ve politik açıdan yenilikçi bulurken, teolojik açıdan muhafazakâr olduğunu söyler. Zira kurtuluş kilise içinde aranmalıdır ve gerçek kurtarıcı Hz İsa’dır. Diyalog, kamu hayatında Müslümanlar ve Katolikler arasında kapsamlı ve derin bir uzlaşma demektir. İslam dünyası, seküler bir basın gibi yabancılaşmış öteki olarak değil, derin dini kökleri olan ve kaderi Katoliklerinkiyle bir hayli içi içe geçmiş olarak bulunur. İslam’ı ve Müslümanları Batı uygarlığının evrensel bir düşmanı olarak görmez, bunun da ötesinde çağdaş Hristiyanların Müslümanların dini deneyimlerinden öğrenecekleri çok şey olduğunu düşünür. Papa İslam dünyasında demokratik bir ulus-devleti, Hristi-

yanların kültürel ve dini haklarını koruyarak onlara eşit vatandaşlar olarak muamele edeceğini düşündüğü için İslamcı bir devlete tercihe eder. Papa, prensip olarak modernliğe karşı çıkmaz, modern dünyanın ibadet ve ahirete iman gibi temel geleneksel değerlere açık olmalarını ister. Son olarak Papa, Kudüs'ün Siyonistler tarafından Yahudileştirilmesi projesini desteklemez. Yazarımız dinler arası diyalog ile hem Katoliklerin hem de Müslümanların birbirlerini tanınması ve kendi dini-manevi değerlerini keşfetmesinin gerekliliğine inandığı için II. Papa John Paul'un düşüncelerine dikkat çekmeye çalışmıştır diyebiliriz.

Kitabın yedinci ve aynı zamanda sonuncu olan makalesi '21. Yüzyılda Hristiyan Ve Müslüman İlişkileri: Endonezya Örneği' başlığını taşımakta olup modernleşmenin yol açtığı yeni düzenin ve Hristiyan-Müslüman ilişkilerinin analizini Endonezya toplumu üzerinden yapar. Her üçüncü dünya ülkesinde olduğu gibi Endonezya da uzun yıllar sömürge yönetimine maruz kalmıştır. 1945'ten sonra bağımsızlığına kavuşan Endonezya'da fiili sömürgecilik ortadan kalkmış olsa da ardında bir gecede üstesinden gelinemecek karmaşık bir dizi kültürel formülasyonlar bırakmıştır. Çoğulcu ve çok inançlı bir yapısı olan Endonezya toplumunda Batı'nın tesiri ve dinin rolü, tartışılan meselelerden biri haline gelmiştir. Ayrıca din ile politikanın iç içe olup olmadığı ile de karşı karşıya kalınmıştır. Devlet içinde *Pancasila* adı verilen sistem gereği, bütün insanların dinlerini serbestçe yaşamaları garanti altına alınmaktadır. Toplum hayatında İslam'ın rolü ve anlamı, din ve siyaset arasındaki ilişki, Amerika'nın etkisi, Endonezya toplumundaki derin başkalaşım, milletin kültürel özellikleri ele alınan diğer konulardır. Endonezya din işleri başkanı Tarmizi Tahir'in hem bir Müslüman lider, hem de Endonezya Cumhuriyeti'nin din işleri bakanı olması münasebetiyle Endonezya'daki inançlar arası hareketin merkezinde yer aldığını düşünür ve onun bu konular etrafındaki tespit ve görüşlerine makale içinde önemli bir yer verir. Tahir, ülkedeki Hristiyan-Müslüman ilişkilerinin ve özellikle inançlar arası ilişkilerin mevcut durumunun akademik ve dini bir araştırmaya ihtiyacı olduğuna kuvvetle vurgu yapar. Dinler arası diyalogun Endonezyalıların tatbikatında çok büyük ustalık sahibi olmaları gereken bir sanat olduğunu belirtir. Müslüman ve Hristiyanlara dava-misyon paradigmasının ötesine geçmelerini teşvik eder. İnsanları kendi dinine döndürme çabasını, sömürgeci geçmişe ait bir mesele olarak kabul ettiği için, eleştirir.

Kısaca özetlemeye çalıştığımız bu eser, modernizm tartışmalarında 'din'in temel bir pozisyon teşkil ettiğini bir kez daha göstermesi bakımından önemlidir. Felsefi bir mesele olarak dinin yalnızca Allah ile insan arasındaki bir ilişki olarak değil, aynı zamanda tarihi bir hakikat, sosyal bir vaka ve bir normatif inanç sistemi olarak da algılanması gerektiği makalelerden çıkarmamız gereken önemli sonuçlardır. Yazar, okuyucusunu Müslümanlar için geleneklerin engin kaynaklarından dersler çıkarmanın, etraflarındaki dünyaya açılmanın, kültürel ve iktisadi ilişkilerin ve karmaşıklıkların yeni biçimlerinin farkına varmanın ve psikolojik mağlubiyet ve yabancılaşma duygularını

zapt etmenin zamanı geldiği üzerinde düşünmeye sevk edip kişiyi en başta kendisi ve amelleri ile hesaplamaya davet eder.

Hz. Muhammed'in Aile ve Akraba Atlası

Hayati Yılmaz, Nun Yayıncılık, İstanbul, 2012, 325 s.

Merve ÖZDEMİR*

Yüce Allah, âlemlere rahmet olarak gönderdiği son Peygamber Hz. Muhammed (s.a.s)'in beşer olduğunu muhtelif âyetlerinde zikretmiş, bizzat Hz. Muhammed (s.a.s) de bizim gibi yiyip içtiğini, uyduğunu ve evlendiğini söyleyerek kendisinin beşerî yönünü vurgulamıştır. Bu özellikleri göz önüne alındığında, O'nun da tüm insanlar gibi bir anne ve babadan doğduğu, bir toplum içinde yetiştiği ve bu toplumla maddî ve manevî bir etkileşim içinde olduğu kendiliğinden anlaşılacaktır. Sözü edilen bu toplumun iyice bilinmesi ise O'nun risâletinin ve mesajlarının çok daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. İşte tanıtımını yapacağımız bu eserde Yılmaz, bir kimsenin yaşadığı toplumu tanımanın en iyi yollarından birinin, o kimsenin 'yakınları'nı tanımak olduğu prensibinden hareketle Hz. Muhammed (s.a.s)'in yakınları olan aile ve akrabalarını tanıtmıştır.

Elimizdeki eser önsöz, giriş, dört bölüm ve sonuçtan müteşekkildir. Önsözde Hz. Muhammed (s.a.s)'i "*bizim gibi yiyip içen ve sokaklarda yürüyen*" bir peygamber olarak tanımanın, örneklik ve modellik rolünün uygulanabilirliğini göstereceğini belirten yazar, esere ismini verirken "Hz. Peygamber" değil de "*Hiz. Muhammed'in Aile ve Akraba Atlası*" demesinin sebebini de bu "beşerî" yönü vurgulamak olarak açıklıyor. Yine burada, eseri yazış amacını, konuları kaç bölümde inceleyip her bir bölümde kısaca nelerden bahsettiğini ve çalışma boyunca nasıl bir üslup takip ettiğini zikrediyor. Önsözünü tamamlarken, bu çalışmanın bu konudaki en kapsamlı ilk çalışma olsa da son çalışma olmadığını ve bu konuda ehl-i ilimden katkılar beklediğini belirtiyor.

Girişte, hem Hz. Peygamber'den önceki ataları konusunda hem de sonraki torunları hakkında kaynaklarda oldukça fazla bilgi ve rivayet olduğu gerekçesiyle müellif, konunun belli sınırlar içinde işlenmesi gerektiğini ifade ediyor. Bu sınırın belirlenmesinde ise, Hz. Peygamber'in kendilerine "ulaştığı/gördüğü" veya "görme ihtimalinin bulunduğu" kişileri esas alıyor. Bunlar da kuşak olarak "*dedesi, babası, kendisi, çocukları ve torunları*"dır. Sadece "kuşak" isimlendirmesi olan bu sınıflama, ilgili kuşakta bulunan bütün aile fertlerini, akrabalarını ve hısımlarını içine almaktadır. Sayı verilecek olursa, eserde 234 kişiye özgeçmişleri bağlamında yer verilmiş, bu kişilerden bahsedilirken de yaklaşık

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi.

950 kişinin adı zikredilerek bunların her birinin Hz. Peygamber ile olan yakınlığı tespit edilmiştir.

Konunun sınırları bu şekilde belirlendikten sonra Hz. Muhammed'in, Hz. Âdem'den kendisine kadar olan soy ağacı şematik bir şekilde verilmiştir. Bu sıralamada Hz. Muhammed'in 21. dedesi olan Adnân ile kendisi arasındaki dedelerinin isimlerinde ihtilaf olmadığı, Adnân'dan yukarısı için ise kesin bir şey söylemenin mümkün olmadığı belirtilmiştir.

Yazar "*Hz. Muhammed'in Ailesi*" başlığını taşıyan birinci bölümü üç ana başlıkta toplamış ve bu başlıkların her birine koyduğu alt başlıklarla bölümde toplam 60 biyografiye yer vermiştir. İlk ana başlığın altında sırasıyla babası, annesi, dedeleri ve nineleri tanıtılmıştır. Anneannesinin biyografisini verirken çok bilinmeyen bir gerçeğe işaret eden yazar, Hz. Peygamber'in anneanesi Berre'nin annesi Ümmü Habîb bt. Esed ile Hz. Hatice'nin babası Huveylid b. Esed'in kardeş olduklarını, dolayısıyla da Ümmü Habîb'in Hz. Hatice'nin halası, Âmine'nin de halasının torunu olduğunu açıklamıştır. Süt akrabalarına tahsis edilen ikinci ana başlıkta ise Hz. Peygamber'in sütannesi, sütbabası ve sütkardeşlerine ek olarak üzerlerinde çok durulmadığı için pek tanınmayan veya ismen bilirse de bu çeşit akrabalıklarıyla bilinmeyen süt amcası, süt teyzesi ve süt dayıları ile dadısı tanıtılmıştır. Eşleri, çocukları ve torunlarının tanıtıldığı üçüncü ana başlık altında okuyucunun dikkatini çekeceğini düşündüğümüz bir noktaya da temas edilmiş ve Hz. Peygamber'in çocukları öz/üvey taksimine tâbi tutularak yine çok gündeme gelmeyen üvey çocukları da özel olarak tanıtılmıştır.

"*Hz. Muhammed'in Akrabaları*" başlığını taşıyan ikinci bölüm ilk etapta baba/anne tarafından akrabaları olmak üzere ikili taksime tâbi tutulmuş, ardından da bu taksime uygun düşecek şekilde amcaları, amca çocukları, halaları, hala çocukları, dayıları ve dayı çocukları tanıtılmıştır. Burada dikkatleri çeken husus, Hz. Peygamber'in hiç teyzesinin olmayışdır. Bu bölümde toplam 86 biyografi yer almaktadır.

94 biyografiyle kitabın en çok ismi ihtiva eden "*Hz. Muhammed'in Hısımları*" başlığını taşıyan üçüncü bölüm, üç fasılda incelenmiştir. Kayınpederleri ve kayınvalidelerinin tanıtıldığı ilk fasılda, Hz. Peygamber'in on iki evliliği ve bir ümmü veledi sebebiyle 13 kayınpeder ve eşlerinden Zeyneb bt. Huzeyme ile Meymûne bt. Hâris'in annelerinin aynı kadın olması sebebiyle 12 kayınvalide olmak üzere toplam 25 kişinin varlığından söz edilse de kaynaklarda kayınvalidelerinin üçünün isminin yer almaması sebebiyle 22 biyografiye yer verilmiştir. Kitabın bu bölümünün en çok şahsı tanıtan faslı ise Hz. Peygamber'in kayınları ve baldızlarının tanıtıldığı fasıldır. Nitekim burada 70 biyografi yer almaktadır. Bölümün son faslı ise Hz. Peygamber'in damatlarına ayrılmıştır. Beş damadından üçünün biyografisine daha önce 'amca çocukları' kısmında yer verildiği gerekçesiyle burada yalnız iki damadı tanıtılmıştır.

Söz konusu üç bölüm hakkında genel itibariyle şunları söyleyebiliriz: Tanıtımlarda, bahsi geçen kişiler hakkında mevcut bütün bilgiler değerlendirilmemiş, hayatlarından “özgeçmiş” niteliğinde bahsedilmiştir. Bu özgeçmişlerde, eldeki veriler ışığında söz konusu şahsın doğum/vefat yılları, nesebi, dikkat çeken bir/birkaç özelliği, Hz. Peygamber’in “ne”si olduğu (aile/akraba/hısımları) ve O’nunla yaşadığı bir/birkaç olay zikredilmiştir. Ayrıca her şahsın ismi kendi tanıtımına başlık olarak verilmiş, bu isimlerin yanına parantez içinde Arapça yazılışları da eklenmiş, böylelikle okuyucuya ilgili isimlerin orijinal şeklini görme fırsatı sağlanmıştır. Gerekli görülen yerlerde verilen şemalarla zenginleştirilen eser, anlatılanların sistematik bir dökümü niteliğinde olup, ilgili şemalar görselliğin ön plana çıkarılarak akrabalık bağlarının daha rahat anlaşılmasını sağlamıştır.

Zengin dipnotlarıyla dikkat çeken eserde yazarın çok sayıda kaynaktan istifade ettiği anlaşılmaktadır. Yine dipnotlarda, yazarın en ufak rivayet farklılıklarına dahi yer verdiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu rivayetlerden bazıları çelişki arz etse de yazar tam bir ilmi üslupla bu iki rivayeti uzlaştırmaya çalışmıştır. Bunun yapılamayacağı ölçüde çelişki içeren rivayetlerde ise akla yatkın olan rivayeti gerekçelerini de belirterek tercih etmiş, böylelikle okuyucunun kafasında oluşan veya oluşma ihtimali olan soru işaretlerini gidermeye çalışmıştır.

Hz. Muhammed’in yaşadığı toplumun sosyal şartları gereği, kişilerin toplum içinde sahip oldukları rollerde kimi zaman ikilikler de söz konusu olmuştur; başka bir deyişle bir kimse birden fazla statüde bulunabilmiştir. Örneğin bir kimse Hz. Muhammed’in hem akrabası hem de hısımları olabilmıştır. Bu gibi durumlarda, ilgili şahsın ismi her iki tarafta da zikredilmiş; ancak tekrardan kaçınmak amacıyla, daha çok hangi yakınlığıyla tanınıyorsa orada özgeçmişine yer verilmiş, diğerinde oraya atf yapılmakla iktifa edilmiştir.

Son olarak dördüncü bölümde, belki de bu eserin yazılış amacı diyebileceğimiz ve kitabın bel kemiğini oluşturan “*Hz. Muhammed’in Aile ve Akrabalarının Hadis Rivayetlerine Katkıları*” konusu ele alınmıştır. Önceki bölümlerde Hz. Peygamber ile olan yakınlık derecelerini tanıdığımız bu şahısların, O’ndan ne kadar hadis rivayet ettiğinin tespit ve değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu tespit, eserde tanıtılan tüm şahısların yer aldığı geniş bir tabloda, Hz. Peygamber’e yakınlığı ve vefat tarihleri de belirtilerek gösterilmiştir. Bu tablo, tüm kitabın özeti mahiyetindedir. Bir kişinin Hz. Muhammed’in “ne”si olduğunu merak eden bir kimse, bu tabloya bakarak sorusunun cevabını bulabilir; aynı zamanda bu tablodan, merak ettiği bu kişinin hadis rivayet edip etmediğini, ettiyse ne kadar rivayet ettiğini de öğrenebilir. Tabloda kronolojik sıraya tam olarak riayet edilmiştir. Vefat tarihleri tam bilinmeyen veya ihtilafli olan kimselerin vefat tarihlerinin yanına soru işareti koyması sûretiyle yazar, tam bir ilmi hassasiyet sergilemiştir. Vefat tarihi hakkında elimize hiçbir bilginin ulaşmadığı kimseleri ise tablonun sonunda, yine alfabetik sırayı gözeterek zikretmiştir.

Mezkûr tablonun hemen ardından, yalnızca hadis rivayetinde bulunan yakınlarının yer aldığı bir tabloya daha yer verilerek okuyucuya oldukça kolaylık sağlanmıştır. Ancak bu tabloda kronolojik sıra yerine en çok hadis rivayet edenden en az rivayet edene doğru bir sıra takip edilmiştir. Öncekinde olduğu gibi burada da ismi verilen şahısların O'nun "ne"si olduğu belirtilmiştir.

Açıklamaya ihtiyaç bırakmayacak kadar açık ve sistematik olan tablodaki bilgilerden çıkarılacak sonuçları "değerlendirme" sadedinde çok başarılı bir şekilde yazıya geçiren müellif, Hz. Peygamber'in yaklaşık 240 adet civarındaki bütün yakınları içinde O'ndan hadis rivayet edenlerin 51 kişi olduğunu ve bunların hadis rivayetlerinin toplam sayısının 9106 olduğunu söylüyor. Bu hadislerin ravilerinin Hz. Peygamber'e yakınlık durumuna göre dağılımına bakıldığında ise hadislerin üç grup yakınlar tarafından (aile/akraba/hısım) hemen hemen dengeli olarak rivayet edildiği şeklinde yorumlanabileceğini belirtiyor. Bütün bu tablolardan çıkarılabilecek belki de en önemli sonuç ise, hadis rivayeti noktasında Hz. Peygamber'in yakını olmanın herhangi bir ayrıcalığının olmayışdır. En çok hadis rivayet eden Ebû Hureyre, Hz. Peygamber'in akrabası veya hısımı olmadığı gibi Kureyş kabilesinden bile değildir.

Eserin "Sonuç" kısmı, izâfî bir değerlendirme olsa da, bizce kitabın en güzel kısmını teşkil ediyor. Yazıya, Hz. Muhammed'in doğduğu Mekke'nin ve mensûbu olduğu Kureyş kabilesinin, dönemin en önemli iki gerçeği olduğuna vurgu yapılarak başlanmış, böylelikle O'nun nasıl bir ortamda dünyaya geldiği okuyucuya tekrar hatırlatılmıştır. Hz. Peygamber'in hayatına çok seri bir şekilde göz gezdirildikten sonra O'nun ailesi açısından çok önemli bir meseleye dikkat çekilmiştir: *Ölümler*. Yazının can alıcı noktasını oluşturan bu kısımda yazar, mü'minlerin içini acıtacak ve "bir insan bu kadar acıyı nasıl kaldırabilir?" sorusunu sorduracak bazı gerçekleri hatırlatıyor: *"Allah Rasûlü (s.a.s) kendi sağlığında ailesinden pek çok kişinin vefatına şahit oldu. Ailesi dışında diğer yakın akrabalarından çok sevdiği kişilerin, gerek savaşlarda şehit olmaları, gerekse vefatları da bunlar dışında yaşadığı acılardır. Sadece ailesinden vefat edenler bile düşünülduğünde, özellikle hicretten sonra ortalama her yıl, Hz. Peygamber'in ailesinden birinin vefat ettiği; O'nunsa peygamberlik görevini bütün bu acılarıyla sürdürdüğü görülmektedir."* Yazar burada, çoğumuzun çeşitli kitaplardan okuduğu halde empati yapmadığı, dolayısıyla da Hz. Peygamber'in yaşadığı acıları anlayamadığı, O'nun kendi sağlığında ne kadar çok yakınını kaybettiği gerçeğine dikkatleri çekiyor ve bizi bu konuda derin bir tefekküre davet ediyor. Yalnızca bir yakınımızı kaybettiğimizde bile kendimizi kaybetme derecesinde hayattan soyutlanan veya Allah'ın bize zulmettiğini düşünüp O'ndan yüz çeviren (!) bazılarımızın buradan çıkarması gereken çok önemli derslerin olduğu kanaatindeyiz.

Yazar, Hz. Peygamber döneminde yaşamış olan herkesin "kim olduğunun" bilinmesinin, ilgili şahsın adının geçtiği hadislerin doğru bir şekilde anlaşılmasında da son derece önemli katkısı olacağını belirterek sonuç kısmını tamamlıyor. Eser, Hz. Peygam-

ber'in soy ağacı ve Kureyş kabilesinin genel yapısını içeren oldukça kapsamlı bir şema ile sonlandırılıyor.

15 sayfadan müteşekkil zengin bir bibliyografyaya sahip olan eser, âdeta bu konuda araştırma yapmak isteyenlere hazırlanmış bir kılavuz gibidir. Eserin sonuna eklenen şahıs ve yer isimleri indeksleri ise okuyucuya büyük kolaylık sağlayacaktır.

Sonuç olarak eserin, bu alanda yapılacak çalışmalara giriş mahiyetinde olduğunu söyleyebiliriz. Alanında ilk olması hasebiyle, eseri kendi sınırları içinde neredeyse mükemmel bir şekilde işleyen yazarı takdir etmek gerekir. Bundan sonra yapılmasını gerekli gördüğümüz veya arzu ettiğimiz şey ise, bu eser baz alınarak ve aynı sistem gözetilerek burada konu dışı kalması sebebiyle tanıtımlarına yer verilmeyen sahabilerin tespit edilip incelenmesidir. Bu incelemelerde belli bir tabaka veya ortak vasıf esas alınarak çalışma bir nevi seri şeklinde sürdürülebilir. Örneğin “Hz. Muhammed’in Köle ve Cariyeleri”, “Aşere-i Mübeşşere ve Hadislerde Övgü Alan Sahabiler”, “Muhâcirûn ve Ensâr ile Bunların Hadis Rivayetlerine Katkıları” gibi bazı başlıklar belirlenebilir. Bu serinin yapılmasındaki temel gaye ise hadis rivayetlerinde ismi geçen tüm sahabilerin veya hiç olmazsa çoğunun hayatları hakkında kolay yoldan bilgiye ulaşabileceğimiz başucu kitapları oluşturmaktır. Bunun, okuduğumuz rivayetleri çok daha iyi tahlil etmemize olanak sağlayacağını düşünüyor ve bu vesileyle, anlamakta zorluk çekilen birçok noktanın anlaşılabilirliğini temenni ediyoruz; daha net bir ifadeyle, buna inanıyoruz. İşte bu sebeple, biz burada yapılacakların henüz bitmediğini hatırlatıyor ve söz konusu çalışmaların, konunun mütehasısları tarafından gerçekleştirilmeyi beklediğini belirtiyoruz.

XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi

Yusuf Halaçoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, 179 s. + 2 harita

*Nigar BABAYEVA**

Osmanlı Devleti'nin büyük siyasi hadiselerle karşı karşıya kaldığı XVIII. yüzyıldaki iskân politikasını ve bu konuda yapılan teşebbüsleri inceleyen eser, on beş sene Türk Tarih Kurumu başkanlığı yapmış Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu'nun doktora çalışmasının bir ürünüdür.

1949 yılında Adana'nın Kozan kazasında doğan Yusuf Halaçoğlu, 1967 yılında liseyi, 1971 yılında ise İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünü bitirmiştir. Bu bölümüm Yeniçağ Tarihi Kürsüsü'nden "*Fırka-i İslâhiye ve Kozan*" isimli lisans tezini

* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Doktora Öğrencisi.

hazırlayarak mezun olan Yusuf Halaçoğlu, 1974 yılında aynı üniversitede Yeniçağ Tarihi Kürsüsü'nde araştırma görevlisi, 1978 yılında "*XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İskân Siyâseti*" konulu tezi ile doktor olmuştur. 1982'de yardımcı doçentliğe, Nisan 1983'te de "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı ve Yol Sistemi*" isimli doçentlik tezini hazırlayarak doçentliğe, 20 Mart 1989'da "*XVI. Yüzyılda Sosyal, Ekonomik ve Demografik Bakımdan Balkanlar'da Bazı Osmanlı Şehirleri*" konulu takdim tezi ile ise profesörlüğe yükselmiş, aynı tarihlerde Türk Tarih Kurumu asıl üyesi seçilmiştir.

21 Eylül 1993'de **Türk Tarih Kurumu Başkanlığı**'na getirilen Halaçoğlu 23 Temmuz 2008 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan kararla, görevinden uzaklaştırılmıştır.

Şimdiye kadar on kitabı basılmış, yetmişden çok makalesi yayımlanmış, çeşitli sempozyum ve konferanslara iştirak etmiş, otuz kitap tanıtımı yapmış tarihçi Yusuf Halaçoğlu, yediden çok **ulusal ve uluslararası kuruluşta görev üstlenmiş ve buralarda üye olarak bulunmuştur.**

Osmanlı İmparatorluğu'nun iskân siyasetinde önemli bir rol oynayan konar-göçerlerin, içtimai, iktisadî, hukukî ve vergi durumları ile nizamları hakkında yapılmış araştırmaların yanı sıra, imparatorluğun XVIII. yüzyılda karşı karşıya kaldığı iskân meselesinin ortaya çıkma sebeplerine değinen ve devletin iç durumunu ele alan eser, giriş, dört bölüm, sonuç, özet ve eklerden meydana gelmektedir.

"*Osmanlı Cemiyetine Toplu Bir Bakış, Konar Göçerlerin Durumları ve Hukukî Nizâmları*" adını taşıyan birinci bölümünün (s.10-27) "Osmanlı Cemiyetine Toplu Bir Bakış" isimli ilk başlığı altında yazar, İmparatorluğun oluştuğu çeşitli sınıflardan bahsetmiş, Osmanlı cemiyetini genel olarak üç kısımda incelemiş, bunlardan birincisinin ulema, esnaf vs. gibi çeşitli grupları içinde toplayan eşraf; ikincisinin çiftçi yani köylüler; üçüncüsünün ise devletin çiftçi üzerindeki salahiyetini fiilen kullanan memurlar, yani ehl-i örf olduğunu belirtmiştir. Tâbi oldukları nizama göre ise halkın raiyyet ve askerî olmak üzere ikiye ayrıldığı, tımarlı sipahiler, devlet erkânı, kapı-kulu gibi zümrelerin "ümera" ismi altında askeri nizama; kadılar, medrese talebeleri, bunların yanında çalışanlar ve akrabalarının da iş hayatına girmeleriyle raiyyet sınıfına dâhil oldukları bildirilmiştir.

"Konar-göçerler, Durumları ve Hukukî Nizâmları" adlı ikinci başlıkta, Osmanlı cemiyetini meydana getiren en önemli unsurlardan konar-göçer tabir edilen ve yarı göçebe hayat yaşayan aşiretlerden, onların meşguliyet sahalarından, yaşam tarzlarından, XVII. yüzyılın sonlarına kadar hükümet tarafından yerleştirilmeme sebeplerinden bahsedilmekte ve bu başlık konar-göçerlerin içtimai durumları, iktisadî durumları, hukukî nizâmları ve vergi nizâmları gibi alt başlıklardan oluşmaktadır.

“Konar-göçerlerin Coğrafi Dağılışı” isimli üçüncü başlıkta boş ve harâb yerlerin şenlendirilmesinde en çok onlardan faydalanıldığı ve onların Osmanlı İmparatorluğu’nun sahip olduğu boş topraklara mukabil, yerleşmemiş büyük bir nüfus potansiyeli oldukları bildirilmekte ve çeşitli bölgelerde yurt tutan konar-göçer unsurlardan bazıları gösterilmektedir.

Eserin “XVIII. Yüzyılda İç İskân Meselesini Doğuran Sebepler; Meskûn Yerlerin Boşalması” şeklinde isimlendirilen ikinci bölümünde (s.28-42) XVII. ve XVIII. yüzyıllarda uzun harp döneminin bir neticesi olarak kendini gösteren iç karışıklıklardan, bunların devlet için yarattığı tehlikelerden ve devletin bu durum karşısında almaya çalıştığı önlemlerden bahsedilmekte, bölüm sırasıyla; uzun savaşlar sebebiyle meydana gelen iktisadî buhranlar (vergilerin arttırılması, yeni vergilerin ihdası), çeşitli iç karışıklıkların (isyânlar, eşkıyâlık hareketleri) yarattığı durumlar, devletin yeni gelir kaynakları elde etmek gayesiyle harâb ve boş alanların zirâate açılması meselesi, yapılan savaşlar sebebiyle özellikle hudut bölgelerinde içe doğru olan insan akımı (muhaceret) konularını ele almaktadır ki bunlar da meskûn yerlerin boşalması ile büyük problem halini alan iç iskânı gerektiren sebeplerdir. Şöyle ki, kısa aralıklarla meydana gelen ve uzun süren savaşların getirdiği mâli külfet, halkın ödeme gücünü aşan vergilerle kapatılmaya çalışılmış; memleket içinde devlet otoritesinin zayıflamasıyla meydana gelen şekavet hareketleri, yerleşik ahâlinin daha emin olarak gördükleri yerlere göç etmelerine ve birçok meskûn yerin harap olmasına sebep olmuştur.

Kitabın “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyâseti” başlığını taşıyan üçüncü bölümü (s.43-124) beş başlık ve yedi alt başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümde öncelikle “Konar-göçerlerin Terk Edilmiş Harab ve Boş Alanlara Yerleştirilmesi” meselesi ve bu başlık altında da başı-boş konar-göçer unsurların şekavetlerini önlemek ve yerleşik ahâliye yaptıkları zararları sona erdirmeye, boş ve harâb yerleri imâr ederek şenlendirme ve yeniden ziraâte açma, yeni kurulan mâmûrelere (kasaba, köy, derbend, han) yapılan iskânlar konuları işlenmektedir. İkinci başlık olan “Yerlerini Terk Eden Ahâlinin Eski Yerlerine Yerleştirilmeleri” başlığı altında köy ve kasabalarını terk eden ahâlinin eski yerlerine nakli (Anadolu ve Rumeli’de), derbend, han ve vakıf tesislerinin yeniden tanzimi, yapılan iskânlar konuları ele alınmaktadır. “Konar-göçerlerin yaylak ve kışlaklara iskânı” ile ilgili bölümden sonra gelen “Sürgün Yoluyla Yapılan İskânlar” başlığı altında ise aşiretlerin cezâlandırılması amacı ile yapılan sürgünler, Güney’de âsi Arap kabilelerine karşı bir set teşkili için yapılan sürgünler alt başlıkları birleşmektedir. Sonrasında ise “Konar-Göçerlerin Kendiliğinden Yerleşmesi” başlığı gelmektedir.

Bu bölümde genel olarak XVIII. yüzyıldan itibaren İmparatorluğun boş ve harap yerlerin ziraâte açılması yolunda gayret sarf ederek, konar-göçerlerin iskânlarına teşebbüs etmesinden, bu sayede gelirlerini arttırmak ve idari aksaklıkların bir sonucu olarak ortaya çıkan şekavet unsurlarını ortadan kaldırmayı hedef almasından bahsedilmiştir. Devletin bu yüzyılda toprak kaybına uğraması Müslüman-Türk ahâlinin de iç kısımlara

doğru göçe başlamasına sebep olmuş, meydana gelen bu nüfus hareketleri, devletin ekonomik düzenini bozduğu gibi, asayiş durumunu da büyük ölçüde etkilemiştir. Bu durum karşısında devlet, bu harap olmuş ve boşalmış sahalara başı-boş bir hayat yaşayan konar-göçerleri veya eski ahalisini yerleştirme teşebbüsüne girişmiştir. İşte XVIII. yüzyılın iskân politikası olarak çıkan, “harap ve sahipsiz yerlere oymakların yerleştirilerek yeniden ziraâte açılması” şeklindeki içe dönük iskân siyaseti, bu yüzyılın varılmak istenen başlıca hedefi olmuştur.

Dördüncü ve son bölüm (s. 125-143) “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Belli-Başlı İskân Bölgeleri” başlığını taşımakta ve on alt başlıktan oluşmaktadır. Bunlar Kütahya- Adın yöresi, Konya- Karaman bölgeleri, İç- il ve Teke havâlisi, Ankara- Nevşehir yöresi, Sivas- Erzurum bölgeleri, Çukurova bölgesi, Diyarbakir- Malatya bölgeleri, Raka ve Haleb eyâletleri dâhili (a- Hama ve Humus bölgeleri; b- Belih Nehri havâlisi; c- Harran Ovası; d- Menbic nâhiyesi), Kıbrıs Adası, Rumeli bölgesi, şeklinde isimlendirilmiştir. Eserin bu kısmında Osmanlı İmparatorluğu’nun, XVIII. yüzyılda da devam eden iskân faaliyeti sahaları belirtilmiş ve adı geçen bölgelere yerleştirilen cemaatlerin isimleri birer birer gösterilmiştir. Belirlenen arazilerde yerleşmeyi kabul etmeyen cemaatlerin de Rakka bölgesine sürülmesi kararlaştırılmış ve sonra bunlar buraya iskân edilmiştir. Böylece, İmparatorluğun XVIII. yüzyıldaki iskân bölgelerinin, Anadolu canibinde toplandığı, bununla beraber, Rumeli tarafında da yeni iskân sahaları veya konar-göçer tabir edilen grupların iskânı mevzubahis olmadığı için göç hareketiyle karşılaştığı gösterilmiştir. Buna karşılık Anadolu cihetinde büyük oranda boş sahalanın bulunması, yine, buralara yerleştirilebilecek serbest bir insan topluluğunun mevcudiyeti gibi etkenlerin, çalışmaların bu bölgeye kaymasına yol açtığı bildirilmiştir. Nihayetinde, konar-göçer unsurlarla, harap yerlerin de şenlendirilmesi imkânı hâsıl olmuştur.

Eser sonuç, Fransızca özet, dizin ve iki katlamalı haritadan ibaret olan eklerle sona ermektedir. Önemli istatistik bilgilerin ve örneklerin de bulunduğu eserde, yer-yer fikir tekrarlarına rastlanmaktadır. Osmanlı Türkçesine çok iyi aşına olan yazar, özellikle İstanbul Başvekalet Arşivi’ndeki çok önemli belgeleri inceleyerek ve mahalli tarihler bakımından büyük önemi haiz şer’iyye sicillerini de elinden geldiği kadar tetkik ederek başta Osmanlı Devleti’nin İskân Politikasıyla ilgilenen tarihçiler olmak üzere, geniş okuyucu kitlesine çok faydalı bir eser kazandırmıştır.

Tıp ve Fetva: Tıbbi Konularda Fetva Verirken Bilgi Edinme Usulleri

Hakan Ertin, İSAR Yayınları, İstanbul, 2012, 216 s.

*Merve ÖZDEMİR**

Tıp ve gen teknolojilerinin hızla gelişmesi ve özellikle de 20. yüzyılın son çeyreği itibarıyla tıp alanında adeta devrimlerin yaşanmasıyla birlikte **genetik kopyalama, kök hücre çalışmaları, estetik ameliyatlar, pek çok organın nakledilebilir hale gelmesi, tüp bebek yöntemleri, ceninin cinsiyetini belirleyebilme, bir başkasının rahmini kiralayabilme, yoğun bakım ünitelerinde cihazlara bağlı sürdürülebilir yaşam gibi günümüzde tıbbın yapabilir hale geldiği uygulamaların etik ve dini boyutları tartışılmaya başlandı.** Yine kürtaj, tedaviyi reddetme, intihar ve ötanazi gibi geçmişten bugüne tartışılan meseleler de yeni kisveleri içerisinde ama hala güncelliğini korumaktadır. Özellikle Hıristiyan ve Yahudi din adamları ve Batılı bilim adamları tarafından hararetle tartışılan bu meselelere İslam'ın da kayıtsız kalamayacağı açıktır. Zira tüm hızıyla devam eden yaşam ve teknolojik gelişmeler İslam'ı bu konularda söz söylemeye zorlamaktadır. Bu meselelerin felsefi-metafizik, etik, hukuki ve dini boyutlarıyla tartışılması ve bu uygulamaların İslam'ın özüne ve ahlaki ilkelere uygunluğunun sorgulanması bugün için bir ihtiyaçtır. Pek çok boyuta sahip bu konularda İslami cihetten söz söyleyebilmek için ise disiplinler arası ve kolektif çalışmalar yapılması kaçınılmaz görünmektedir.

Bu farkındalıkla yola çıkan, İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı (İSAR) bünyesinde ve Prof. Dr. M. İhsan Karaman başkanlığında kurulan “İSAR Tıp ve Ahlak Çalışma Grubu” tam da bu amaca hizmet eden çalışmalar gerçekleştirmektedir. Söz konusu ekip kendi ifadeleriyle “başta tıp ve ilahiyat uzmanları olmak üzere farklı disiplinlerden uzmanların katkılarıyla, ülkemizde tıp ve tıbbi etik konularında bir duyarlılık oluşturmayı, tıbbi gelişme ve uygulamaları tıp etiği ve İslami değerler ışığında irdelemeyi” amaçlamaktadır. Bu hedeflerinin ilk basamağı olarak **5 Haziran 2010 tarihinde “İslam Alimlerinin Tıbbi Konularda Fetva Verirken Bilgi Edinme Usulleri”** adıyla bir atölye çalışması düzenlenmiş ve bir gün boyunca devam eden çalışmanın ses kayıtları deşifre edilerek kitap halinde basılmıştır. Biz de bu kitabı ve dolayısıyla da fıkıhçıları ve tabipleri bir araya getirerek bilgi alışverişinde bulunmalarını sağlayan bu kıymetli ilmi toplantıyı tanıtacağız.

Kitabın girişinde Prof. Dr. Hayrettin Karaman'ın çalışma hakkındaki takdim yazısının ardından çalışma grubunun başkanı Prof. Dr. İhsan Karaman'ın **İSAR Tıp ve Ahlak Çalışma Grubu'nu ve ilgili toplantıyı tanıtan bir** önsözü bulunmaktadır. Devamla

* Arş.Gör., Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

toplantıdaki sıraya riayeten açılış konuşmaları ve iki oturum halinde sunulan tebliğlerle kapanış panelinin tartışmaları kitapta yer almaktadır. Kitap hakkında kısaca bilgi verdikten sonra iştirak etmiş olduğumuz ilgili toplantıyı kısaca tanıtmaya çalışacağız.

Toplantının açılış konuşmalarını İSAR Vakfı Başkanı Prof. Dr. Recep Şentürk, çalışma grubunun başkanı ve üroloji uzmanı Prof. Dr. İhsan Karaman ve Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Eski Başkanı Prof. Dr. Hamza Aktan gerçekleştirdi. Ardından her iki cenahın da meramlarını dile getirmeleri ve karşılıklı bilgi alışverişinde bulunmaları hedefi çerçevesinde birincisi tıp, ikincisi ise ilahiyat mensuplarına tahsis edilmiş olan iki ana oturum gerçekleştirildi. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Recep Öztürk'ün başkanlığında gerçekleştirilen “*Tıptaki Yeni Gelişmeler ve Tıbbi Etik Alanındaki Problemler*” başlıklı birinci oturumda Yrd. Doç. Dr. Hakan Ertin, Prof. Dr. Serdar Bedii Omay ve Doç. Dr. İlhan İlkılıç tebliğlerini sundular.

Birinci oturumun ilk konuşmacısı İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı öğretim üyesi ve tıp doktoru Yrd. Doç. Dr. Hakan Ertin, “*Tıp Etikçilerinin Karar Verme Konusundaki Sorunları: Modern Tıpta Etik Kararlar, Perspektifler, Sorunlar*” başlıklı tebliğini sundu. Sunumunda tıp bilgisinin hızla güncellenmesi sonucu İslam hukukunun da hızla refleksler geliştirmesi gerektiğini dile getirerek, bugün tıp alanında karşılaşılan etik sorunların sebepleri üzerinde durdu. Kısaca bu sebepleri bazı otoritelerin ortadan kalkıp sekülerleşmenin hakim olması, küreselleşme sonucu toplumun heterojenleşmesi, yeni tedavi imkanlarının ortaya çıkması ve pahalı bir bilim olan tıptaki kaynakların kitlelere dağıtımındaki ahlaki sorunlar olarak belirtti. Ardından tıp etiği ve İslam hukuku arasındaki ortak tartışmalara dikkat çekerek tıp ve fıkıh bilginlerinin aynı dili konuşamama nedenini sorgulayan Ertin, bu iki alandaki yöntem farklılıklarının ilgili soruna etkisi üzerinde durdu. Çözüm sadedinde çağdaş etiğin kavramlarının fıkhıdaki karşılıklarının bilinmesine ihtiyaç olduğunu, diğer yandan tıp bilimiyle uğraşanların pek aşına olmadıkları sosyal bilim parametreleriyle tartışmayı ve sosyal bilimlerin düşünme tarzını öğrenmelerinin gerekli olduğunu vurguladı. Yine tıbbi konularda karar verme sürecinde hekim ve fakihten hangisinin ve ne kadar yetkili olduğu üzerinde düşünülmesi gerektiğini de ifade etti.

İkinci tebliğin sahibi Mardin Artuklu Üniversitesi rektörü ve aynı zamanda iç hastalıkları ve hematoloji uzmanı Prof. Dr. Serdar Bedii Omay “*Tıpta Bilgi Nasıl Oluşur? Kanıta Dayalı Tıp*” adlı sunumunu yaptı. Sunumunda öncelikle kanıta dayalı tıbbın bireysel klinik tecrübe ile sistematik çalışmalardan meydana geldiğini ve tıbbi problemlerin çözümünde bu verilerin yanı sıra etik değerler ve dini inançların da dikkate alınması gerektiğini ifade etti. Bu noktada hüküm verecek olan fakihin bilgi kaynağının hekim olmasının, hekimin ise ilgili verinin bilimsel kuvveti ve seviyesini kategorik bir şekilde fakihe arz etmesinin önemli olduğunu söyledi. Ardından da tıptaki veri seviyelerinin zayıftan kuvvetliye doğru beş mertebesi olduğunu belirterek bunları açıkladı. Yine

her bir verinin kanıt derecelerinin farklı olduğuna ve hekimin güçlü veriler mevcutken zayıf verileri fakihe sunmasının doğru olmayacağı hususuna dikkat çekti.

Johannes Gutenberg Üniversitesi Tıp Fakültesi öğretim üyesi ve Alman Etik Kurulu tek Müslüman üyesi Doç. Dr. İlhan İlkılıç'ın “*Rasyonel Tıp ve Tıp Etiği Kararlarındaki Meseleler*” adlı sunumu birinci oturumun son konuşması oldu. İlkılıç konuşmasında tıp bilgisinin nasıl oluştuğunu bilim ve bilgi felsefesi açısından incelemek gerektiğinin altını çizerek tıp biliminde kullanılan ampirik metottan ve bu yöntemin barındırdığı sorunlardan bahsetti. Böylece tıpta bilgi oluşumundaki teorik ve felsefi problemlere değindi ve ardından pratik problemlere geçerek fetvalara medar olan tıbbi bilgilerin kesin ve mutlak olmayışını, hamileliği önlemek için spiral kullanma, beyin ölümü ve kök hücre araştırmaları örnekleri üzerinden anlattı. Son olarak ise tıbbi meseleleri çözmek adına disiplinler arası bir fıkhi tartışma geleneğinin oluşturulmasının gerekliliğine vurgu yaptı.

Toplantının birinci oturumunun ardından ilahiyat ve tıp camiasından dinleyicilerin katılımıyla gerçekleşen yaklaşık bir saatlik tartışma ve değerlendirmelerden sonra ikinci oturuma geçildi. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı öğretim üyesi Prof. Dr. Murteza Bedir başkanlığındaki oturum “*Tıptaki Yeni Gelişmeler Işığında Fetva Usulündeki Değişmeler*” başlığını taşıyordu. Bu oturumda Prof. Dr. Hamza Aktan, Dr. Ekrem Keleş ve İrfan İnce tebliğlerini sundular.

İkinci oturumun ilk konuşmacısı olarak Din İşleri Yüksek Kurulu Eski Başkanı Prof. Dr. Hamza Aktan “*Fetva Dili ve Türkiye’de Sağlık Alanındaki Fetva Uygulaması (Diyahnet Tecrübesi)*” başlıklı tebliğini sundu. Konuşmasına Din İşleri Yüksek Kurulu olarak süratle gelişme gösteren tıp alanındaki sorulara sıkça muhatap olduklarını ifade ederek başlayan Aktan, öncelikle kurulun teknik işleyişi hakkında genel bilgi verdi. Ardından tıpla ilgili sorulara çözüm üretmek adına, gerekmesi halinde, üniversitelerden uzman öğretim üyelerine danıştıklarını, dünyadaki fetva mercileri ve müftülüklerin yayınlarını takip edip onlarla irtibatla kaldıklarını ve bunlara ilaveten Diyanet’in kendi içinde tıp konularında bazı ihtisas çalışmalarının yapıldığını belirtti. Tıbbi konularda fetva verirken yöntem olarak ise uzmanların ittifakını veya görüş çokluğunu dikkate aldıklarını, bunun mümkün olmadığı zamanda tevakkuf ettiklerini, ilke olarak ise maslahat, insanın hürmeti, zaruret gibi prensipleri dikkate aldıklarını dile getirdi.

Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Dr. Ekrem Keleş ise “*Dünyadaki Uygulama*” başlığını taşıyan sunumunda dünyadaki önemli fetva kurumlarından, kısaca bunların yöntemlerinden, tıbbi konularda fetva verirken göz önünde bulundurdıkları ilke ve esaslardan bahsederek her birinin web adreslerini takdim etti. Bunların en önemlilerinden Mecma’l-Fıkhi’l-İslâmî (İslam Fıkıh Akademisi) hakkında daha geniş malumat vererek bu kuruluşun bazı tıbbi fetva başlıklarının yanı sıra fetva hususunda dikkate aldıkları ilke ve küllî kaideleri de zikretti. Yine bazı ülkelerdeki dini ilimlerde uzman alimlerle doktorların müştereken kurdukları cemiyetlerden kısaca söz ederek ülkemizde de bu tür bir yapıya olan ihtiyaca dikkat çekti.

Son olarak Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim görevlisi İrfan İnce “*Önerilen Fıkhi Çözümlerin Getirdiği Sorunlar*” başlıklı sunumunu yaptı. İnce, genel anlamda sunumunda tıp etiği problemlerini çözme mercii olarak gösterilen fıkın, klasik işleyiş tarzıyla bunu ne ölçüde başarabileceğini tartıştı ve bu anlamda mevcut pratiğe eleştiri yöneltti. Tıbbi uygulamalarla ilgili parçacı bir yaklaşım izlendiğini, bu yaklaşımla sorunları çözmeye çalışmanın tutarsızlık problemlerine yol açtığını ve ilgili yöntemle, benzer iki konuda birbiriyle ilkesel anlamda uzlaşmayacak iki farklı hükme ulaşılabilirdiğine dikkat çekti. Çözüm olarak ise daha geniş bir açıklama çerçevesine ihtiyaç olduğunu ifade etti. Diğer yandan sorunların flu bir alanda cereyan ediyor olması, ülkemizdeki tıbbi konularda bilgilendirme hususundaki yetersizlikler ile manipülasyonlar ve çağın dayattığı tıbbi uygulama ve kabullerin arkasındaki felsefi bakış açısının gözden kaçırılması da fukaha açısından ciddi bir sıkıntı olarak dile getirildi.

Serdar Bedii Omay, Hamza Aktan, Recep Öztürk ve Murteza Bedir’in panelist olarak yer aldığı kapanış panelinde günün değerlendirmesi yapılarak program sonlandırıldı. Konuya özel ilgi duyan az sayıda katılımcının davet edildiği bu toplantının tartışmalar kısmında, açılış konuşmalarında hakikat ışığına ulaşmak için fikirlerin çatışması gerektiği söylenerek ısrarla teşvik edildiği üzere, katılımcıların yeterince aktif olduğunu ve katkı sağladıklarını ifade etmeliyiz.

Toplantıdaki sunumlar ve müzakerelerde sonuç olarak gerek tıp biliminde gerekse fıkhıta bilgilerin mutlak ve kesin olmadığı ve aslında pratiklerin çoğunlukla zanni bilgiye dayalı olduğu, tıbbi kanıt ve tıbbi veri elde etme yöntemlerinde bazı sıkıntılar olduğu, tıbbi verilerin fıkın tarafına aktarılmasında problemler yaşandığı ve tıp ile fıkın mensupları arasında iletişimsizlik olduğu şeklindeki tespitlere ulaşıldığını ifade edebiliriz. Yine toplantıda, fıkın savunmacı bir konum almaması için disiplinler arası bir söylem geliştirmesi gerektiği tekrar tekrar vurgulandı ve tıbbi sorunlara yaklaşımda daha geniş bir perspektif ve referans çerçevesi ihtiyacına dikkat çekildi. Ayrıca fıkın meselelere maslahat çerçevesinde yaklaştığı ancak felsefi temellerin de dikkate alınması gerektiği ifade edildi. Diğer yandan tıbbi delillerin kuvvetleri konusunda tıp ve fıkın ilgililerinin doğru bir şekilde bilgilendirilmesi; tıbbi bilginin fakihlere ve halka aktarılmasıyla ilgili formüller geliştirilmesi gerektiği belirtildi. Daha genel anlamda ise tıp ve ilahiyat camiasındaki bilgi birikiminin bir araya getirilmesi ve sinerji oluşturulması gerektiği söylendi. Bunların haricinde genç araştırmacılar tıbbi meselelerin dini boyutu üzerinde fikir üretmeye ve projeler yapmaya teşvik edildi ve devletin bu tür çalışmalar için bir bilim politikası üretmesi gerektiği vurgulandı. Böylece her iki tarafın çalışma metotlarını sorgulaması ve özeleştiri yapmasına vesile olan bu toplantıda karşılıklı sorunlar ortaya konarak, çözüm için bir alt yapı ve bilinç oluşturulması sağlanmış oldu.

İlahiyat uzmanlarını ve tıp doktorlarını bir araya getiren, tıp etiği alanında çalışan ve çalışmayı düşünen tıp ve ilahiyat fakültesi öğrencilerinin de davet edildiği ve belki de bu tür bir çabanın ilk örneğini teşkil eden bu toplantı, kanaatimizce bundan sonraki süreç

için bir referans olacaktır. Nitekim bu ilmi toplantının ardından İSAR Tıp ve Ahlak Çalışma Grubu, toplantıda da vaat ettiği üzere, 22 Ekim 2011 tarihinde “Sağlıkta İsrâf” adıyla bir sempozyum düzenlemiş, yine 30 Nisan 2011 tarihinde “Yaşamın Başlangıcına Dair Fıkhi ve Tıbbi Meseleler” başlıklı ve 9 Haziran 2012 tarihinde “Hayatın Sonuna Dair Fıkhi ve Tıbbi Meseleler” başlıklı birer tartışmalı ilmi toplantı tertip etmiştir. Tıp ve ilahiyat dünyasında başlaması zaruri olan bir sürecin ilk adımını atan bu grubun çalışmalarının benzer çalışmalara vesile olmasını temenni ediyoruz.

Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti

Hüsameddin Erdem, Konya: Hü-Er Yayınları, 2009, 204 s.

*Muammer İSKENDEROĞLU**

Türkiye’de gerek din alanında gerek felsefe alanında gerekse özel olarak din felsefesi alanında yayımlanan çalışmaların akademik ciddiyetle ele alınıp değerlendirildiği söylenemez. Ülkemizde eser değerlendirmesi geleneğini her halde en güzel şu iki tabir tasvir edebilir: ‘Keremeti kendinden menkul’, ‘Şeyh uçmaz, mürid uçurur’. Bu tabirlerin yansımalarına özel atıfla yazarın yukarıda künyesi verilen eserini okuyucunun takdirine sunacağız.

Ülkemizde ‘şeyh uçmaz, mürid uçurur’ tabirini doğrular methiye pasajlara kitap değerlendirmelerinde sıkça rastlamak mümkündür. Ama yazarın bu tür pasajları bizzat kendi kitabına taşması nadir görülen vakalardandır. Hele de müridin uçurması ile yetinmeyip kendi kerametini bir de kendisi izhar eden, ‘keremeti kendinden menkul’ yazarlarla karşılaşmak ender vakalardan sayılır. Bu ender vakaya örnek olması açısından, yazarın eserleri değerlendirmeyi fazlasıyla hak ediyor.

Yazarın ifadesiyle ‘Din-felsefe münasebeti konusunda şimdiye kadar herkes bir şeyler söylemiş, bilen de konuşmuş, bilmeyen de, hala da konuşmaya devam etmekte, devam edeceğe de benzer; ...neticede bilen de konuşuyor; bilmeyen de.’ (s. 9). Bu ortamda Türkiye’nin en eski Yüksek İslâm Enstitüsü’nü bitirmiş, ardından da Türkiye’nin en köklü Felsefe bölümünü bitirmiş, her iki alanda da kendisini otorite gören yazarın da konu ile ilgili söyleyecek ve yazacaklarının olması gayet doğaldır.

Kitabının önsözünde yazar, kendi ifadeleriyle eserini şöyle takdim ediyor: ‘Ülkemizde din-felsefe münasebetiyle ilgili bazı makaleler; belirli filozoflara ait din-felsefe münasebetini içeren müstakil çalışmalar kaleme alınmakla beraber ... bu çalışmaların meseleleri daha ziyade spesifik olarak ele aldıkları görülür. “**Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti**” adını taşıyan bu çalışmamız ise din-felsefe münasebetine daha kuşatıcı (hem felsefe problemleri açısından, hem de dinin problemleri açısından), genel ve

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

bütünlükçü bir metotla yaklaşması açısından ülkemizde ilk yapılan çalışmadır denebilir. Hatta bu nitelikleriyle Batı ve İslâm dünyasında ilk sayılabilir'(s. 10). Batı ve İslâm dünyasında türünün ilk örneği bu eser, vatan ve milletimizin düşünce hayatı ve kültürüne hayırlı olsun!

Keremeti kendinden menkul yazar, bu iddiasını temellendirme gereği de duymuyor. Özgeçmişinde Fransızca ve Arapça bildiğini ifade eden yazar, kendi çalışmasının bu dillerdeki benzer çalışmalardan neden ve nasıl daha bütünlükçü bir metotla yazıldığını göstermiş değildir. Üstelik konu ile ilgili İslâm ve Batı dünyası literatürü de bu iki dildeki eserlerden müteşekkil değildir.

Batı ve İslâm dünyasında türünün ilk örneği bu eser ile ilgili 'şeyh uçmaz, mürid uçurur' tabirini doğrular değerlendirmelerinin bazılarını burada zikretmekte fayda görüyoruz: Bir okuyucuya göre yazarın kitabı 'özellikle yabancı filozofların görüşlerini bildirip, sonra onların hatalı taraflarını Kur'an ayetleriyle açıklaması bilgilerimizin daha kalıcı olmasına neden olmuştur' (s. 12). Kitaplarında ayet ve hadis kullanmasıyla ilgili, yazarın bir başka eserinde aktardığı bir okuyucu değerlendirmesini de burada zikrederim: 'Bazı ilahiyatçılarımızın yaptığının aksine, konuları seküler düzeyde tutmuyor; hiçbir komplekse düşmeden yerine göre İslâmî bağlantıları güzel kuruyor. Ayet ve hadisler yerinde uygun ve dozajında kullanılıyor' (H. Erdem. *Ahlak Felsefesi*. Konya: Hü-Er Yayınları, 2009, s. 12). Bir okurun da yazarın burada ele aldığımız *Din-Felsefe Münasebeti* adlı eserinin adını 'En Müslümanca Felsefe' (s. 14) koyduğunu zikredip, bu alıntılarının ardındaki 'Selefi' zihniyet dünyasını sorgulayalım.

Söz konusu 'Selefi' zihniyet dünyası hakkında fikir vermesi açısından, İlahiyat camiasında felsefenin değişik anabilim dallarının koordinasyon toplantılarına katılanların, keremeti kendinden menkul bu ağır topların sıkça dillendirdiği "Biz Kur'anî felsefe üretmeliyiz" sözünü hatırlatmakta fayda görüyoruz. Bu sözle açığa çıkan zihniyet dünyasına sahip olan ve İlahiyat Fakültelerinin felsefe anabilim dallarında kadro işgal eden keremeti kendinden menkul şeyhlerin, gerçekte felsefenin F'sini veya dinin D'sini anlayabilmiş olup olmadıklarının kararını okuyucuya bırakıyoruz. Bu durumun sadece İlahiyat Fakültelerinin felsefe anabilim dallarını işgal edenlerle ilgili bir durum olmadığını belirtmekte de fayda vardır. "Kur'an'a göre" ile başlayan, gerçekte Kur'an ile hiçbir alakası olmayan çalışmalar, on beş asırlık düşünce tarihini anlamakta zorlanan tefsircilerin, fıkıhçıların, tasavvufçuların, kelâmcıların, hasılı İlahiyat fakültelerinde kürsü işgal eden ama ilim insanı olamamış, kerametleri kendilerinden menkul şeyhlerinin adeta cehaletlerini tescil eden belgelerdir.

Okuyucu değerlendirmelerine dönecek olursak, demek ki yazarın en büyük mahareti, bazı ilahiyatçıların yaptığının aksine, komplekse kapılmadan ayet ve hadislere atf yaparak filozofların hatalarını ortaya koymakmış. *Tehâfüt el-Felâsife* adlı eserinde filozofların görüşlerini detaylı bir şekilde ele alıp değerlendiren, sonuçta da onların yanlışlıklarını ortaya koyan; onları bazı konularda bidate düşmekle, bazı konularda da

küfre düşmekle suçlayan Gazâlî bile, bunları söylerken her hangi bir ayet veya hadise atf yaparak filozofların yanlışlıklarını ortaya koyma yolunu seçmemiş, bu suçlamayı keyfine göre yapmış! Diğer taraftan İbn Rüşd, Kur'an ayetlerine atıfla, aslında Gazâlî gibi düşünenlerin görüşlerinin yanlış olduğunu, dolayısıyla Kur'an'a göre filozofların görüşlerinin daha doğru olduğunu savunmuş. Dolayısıyla Kur'anî açıdan filozofların görüşlerinin yanlışlığını ortaya koymak yazara kalmış. Yüce Tanrı bu dini sapkınlardan koruyacak mücahitlerden hiçbir zaman mahrum bırakmasın!

Şimdi yazarın sadece Batı filozoflarının değil, İslâm filozoflarının da yanlışlıklarını Kur'anî açıdan nasıl düzelttiğine bir örnek verelim: Birinci bölümde ayetlere atıfla, kendi ifadesiyle, dinin Allah'ını ortaya koyan yazar şöyle diyor: *'Bu isim ve sıfatların Allah'a izafe edilmesiyle ortaya birçok dinî, kelâmî ve felsefî problem çıkmaktadır. Biz için bu boyutuna girmek istemiyoruz. O halde, bu isim ve sıfatlar meselesi niçin burada zikredildi? diye sorulabilir. Bundan asıl maksadımız, dinin öngördüğü Allah'ın nasıl bir "Allah" olduğunu hiç olmazsa birkaç ana niteliği ile ortaya koyabilmektir' (s. 37). Felsefe kürsüsü işgal eden yazarın, meselenin dinî problem boyutuna mı yoksa kelâmî problem boyutuna mı yoksa felsefî problem boyutuna mı girmek istemediği, bu boyutlara girmek istemiyorsa hangi boyuta girmek istediği sorusunu bir tarafa bırakalım. Konu ile ilgili Batı ve İslâm filozoflarının görüşlerine kısaca değinen yazarın asıl amacını zannederiz şu alıntılar açıkça ortaya koyuyor: 'Her ne kadar filozoflar "Subutî" sıfatlar yerine "Selbi" sıfatları tercih etmiş olsalar bile, Allah'ın sıfatları konusunda İslâm kelâmcıları ile filozoflarının birbirinden büyük uçurumlarla ayrıldıkları söylenemez. Bunların birçok noktada hemen hemen aynı kanaatleri paylaştıkları görülür' (s. 39). Bu ifadelerin ardından, kendisini en büyük dini otorite gören yazar, hem filozoflara, hem de onlar gibi düşünen kelâmcılara haddini bildiriyor: 'Filozofların "Subutî Sıfatları" tenzih gibi iyi niyetlerinden dolayı reddetmeleri, belki dinin genel felsefesi açısından şirke düşme tehlikesini önleyeceği düşüncesi açısından takdire şayan bir anlayıştır; fakat din açısından, kutsal kitabın, vahyin bildirdiği bir takım gerçekleri görmezlikten gelme yönünden ise hiç de tasvip ve takdir edilecek bir hareket gibi görülmemektedir. Eğer Allah bizzat kendisinin gördüğünü, bildiğini, işittiğini, her şeyden haberdar olduğunu söylüyorsa, O'nu bu niteliklerden soymaya hiç kimsenin hakkı yoktur' (s. 39).*

Tanrı'nın zatı ile sıfatlarının nasıl anlaşılması gerektiğine dair onca felsefî ve kelâmî tartışmayı anlamaya çalışıp, okuyucuya anlatma gayretine girmesi gerekirken, onlara had bildirmeye çalışan yazarın bu tavrı karşısında okuyucuya Yunus Emre'den şu beyti hatırlatmamız vacip olmuştur:

"Derviş Yunus bu sözü eğri büğrü söyleme

Seni sığaya çeken bir Molla Kasım gelir"

Bu örnek, okuyucunun filozof ve kelâmcıların yanlış görüşlerinin Kur'anî açıdan nasıl sığaya çekildiğini anlaması açısından yeterlidir. Kitabına yönelik eleştirilerin bir

kısına 'Okuyucunun anlama probleminden kaynaklanan sıkıntılar' (s. 11) gözüyle bakan yazarın aksine, biz okuyucunun leblebiyi anlayabilecek kapasitede olduğuna inanıyor, ilave örnekleri gereksiz addediyoruz.

Din felsefesini, felsefe tarihini, ahlak felsefesini; hasılı felsefeyi bu zihniyetteki yazarlardan okumak zorunda kalmak -genel okuyucu için böyle bir zorunluluk söz konusu değil, ama bu zihniyet mensuplarından zorunlu olarak ders alanlar için- ve bu kitaplara methiye düzmek zorunda kalmak en büyük talihsizlik olsa gerek. Son olarak yazarın kitabının ilk sayfasına koyduğu şu alıntıyla bitirelim: "Felsefenin birazı, insanları dinsiz yapar; fakat, felsefede derinleşme, onların zihnini dine döndürür." Francis Bacon.

Yüce Tanrı okuyucuyu felsefede derinleşememiş, dinde derinleşememiş felsefecilerin ve din bilginlerinin eserlerinden korusun!